

I

ԶԵՅԹՈՒՆՑԻՆԵՐԻ 1895—1896 թթ.
ԻՆՔՆԱՊԱՇՏՊԱՆԱԿԱՆ ՀԵՐՈՍԱՄԱՐՏԸ*

ՀՀ ԳԱԱ ակադեմիկոս Մ. Գ. ՆԵՐՍԻՍՅԱՆ

Ջնյութների ինքնադաշտապահությունը պատմության
ամենագնեցիկներին մեկն է: Իրեն կրպակսի բանաս-
տեղծ մը և երգիչ մը:

ՀԱՆՐԻ ՏԸ ՎԻԱԼԱՐ.
1897 թ. օգոստոս.

I

Օսմանյան բռնապետության ժանր լծի տակ հեծող ժողովուրդների ազ-
դային-ազատագրական պայքարը XIX դարում ավելի ուժեղացավ ու նոր թափ
ստացավ: Դարասկզբին (1804 և 1815 թթ.) ապստամբության դրոշ բարձրաց-
րին սիրբերը, 1821-ին՝ հուլյները, 1850-ական թթ.՝ քրդական որոշ ցեղեր,
1875—78 թթ.՝ բոսնիացիներն ու բուլղարները, ավելի ուշ՝ արաբները և մի
շարք այլ ժողովուրդներ:

XIX դարի երկրորդ կեսին, ավելի ճիշտ՝ 1860—1890-ական թթ., խորա-
քավ ու ծավալվեց նաև հալ աղդային-ազատագրական շարժումը: Բռնկվեցին
ինքնապաշտպանական բնույթի ապստամբություններ, հիմնվեցին գաղտնի
ընկերություններ ու քաղաքական կուսակցություններ, ուժեղացավ հայդուկա-
յին շարժումը և այլն: Ժողովրդական ինքնաբուխ ելույթներ բռնկվեցին Հորդ-
րումում (Կաբինում), Սասունում, Վանում և Կիլիկիայում: Սակայն նշված
ժամանակաշրջանում հայ ազատագրական պայքարի հիմնական կենտրոն
դարձավ Զեյթունը:

Զեյթունցիների առաջին խոշոր ու շատ առումներով համազգային նշա-
նակություն ունեցող ապստամբությունը բռնկվեց 1862 թ., երբ սուլթանական
կառավարության հրամանով Մարաշի կուսակալ Ազիզ փաշայի մեծաթիվ բա-
նակը շարժվեց դեպի Զեյթուն, նպատակ ունենալով վերջ տալ այդ գավառի
կիսանկախությանը և կոտորածի ենթարկել նրա հայ բնակչությունը: Լավ զի-
տակցելով վտանգի ահավորությունը՝ քաղաքի զեյթունցիները դիմեցին զենքի:
Սկզբում թուրք փաշան կարողացավ ավելի ու թալանել մի շարք գյուղեր,
անխնա սրի քաշել նրանց բնակիչներին: Բայց շուտով իրավիճակը փոխվեց:
Օգոստոսի սկզբին անցնելով վճռական հարձակման՝ հայ լեռնականները պար-
տության մատնեցին թյնամուն, որը ռազմադաշտում թողեց մոտ 2000 դիակ:

Հետ կանչելով Ազիզ փաշային, Բարձրագույն Դուռը պատրաստվեց Զեյ-
թուն ուղարկել նոր, ավելի հզոր բանակ Աշիր փաշայի հրամանատարությամբ:
Այդ արշավանքը, սակայն, տեղի չունեցավ, քանի որ Ֆրանսիայի կայսր Նա-

* Զեյթունում կարգացված զեյթունցիների 1895—96 թթ. ապստամբության հարյուրամ-
յակին նվիրված գիտական նստաշրջանում, որը տեղի ունեցավ 1995 թ. հոկտեմբերի 17-ին,
Դիտաժողովը կազմակերպել էին ՀՀ Գիտությունների Ազգային Ակադեմիայի պատմության
ինստիտուտը և Երևանի «Զեյթուն» պատմաշակութային միությունը:

պոլեոն III-ը, օգտագործելով զեյթունցիների և մի շարք հայ գործիչների իրեն ուղղված դիմումների հանգամանքը, հանդես եկավ որպես քրիստոնյա ժողովրդի «պաշտպան»։ Նապոլեոնի նպատակը, իհարկե, պարզ էր. օգտվել առիթից և ավելի ամրապնդել իր պետության դիրքերը Մերձավոր Արևելքում։ Սկզբից թանակցություններ, կնքվեց համաձայնագիր. սուլթանը խոստացավ չձեռնարկել նոր արշավանք, իսկ ապստամբները պարտավորվեցին վճարել հարկերը և ենթարկվել օսմանյան պետության կողմից նշանակվող կայմակամին։

Կնքված պայմանագիրը էական փոփոխություններ չբերեց զեյթունցիների կյանքում։ Հայ լեռնականների գավառը, ըստ էության, շարունակեց մնալ կիսանկախ վիճակում։ Կայմակամը, որը Զեյթուն եկավ միայն 1865 թ., գրեթե անվերապես հետևում էր հարկերի հավաքման գործին։ Նրա իշխանությունը համարյա ձեական էր։ Հատկապես կարևորն այն էր, որ սուլթանական պետությանը չհաջողվեց իրականացնել հիմնական նպատակը՝ կոտորածի ենթարկել ու ցրել տալ Զեյթունում հաստատված հայ համայնքը և այդ գավառը բնակեցնել Կովկասից Թուրքիա գաղթած շեքեզներով։ Ավելին. սուլթանի զորքերը, ինչպես ասացինք, պարտվեցին և զգալի կորուստներով հետ շարժվեցին։ Այս բոլորը մեզ հիմք է տալիս ասելու, որ զեյթունցիների 1862 թ. ապստամբությունը ոչ թե պարտվեց, ինչպես կարծում են մի շարք հեղինակներ, այլ պակասից հաջողությամբ։ Փաշարի զեյթունցիները փաստորեն հաղթանակ տարան սուլթանական բռնապետության նկատմամբ (Մ. Ներսիսյան. Զեյթունցիների 1862 թ. ապստամբությունը. տե՛ս «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1962, № 4, էջ 63)։

Զեյթունցիների 1862 թ. հերոսամարտը լայն արձագանք գտավ հայ իրականության և մասնավորապես դեմոկրատական մտավորականության մեջ։ Կատարված անցքերի մասին գրեցին հայկական մամուլի գրեթե բոլոր օրգանները։ Մի շարք հայ համայնքներ, ինչպես, օրինակ, Կ. Պոլսի ու Թիֆլիսի հայերը նյութական ու բարոյական օգնություն ցույց տվեցին ապստամբած հայ լեռնականներին։ Դեպքերի ժամանակակից Սրբուհի Լիսիցյանը գրել է. «Զեյթունի անցքերը մեծ ազդեցություն ունեցան Պոլսո և այլ տեղերի հայոց վրա։ Ամենայն ոք Կիլիկիան ուներ ի բերան, ամենայն ոք մասնակից էր դրամական հանգանակությանը... Նույնիսկ հռոմեացիական հայ երիտասարդները մոռացել էին դեպի իրենց լուսավորչական եղբայրներն ունեցած ատելությունը, և ամենայն սիրով թե՛ նյութապես և թե՛ բարոյապես օգնում էին այդ ձեռնարկություններին» («Փորձ», Թիֆլիս, 1877, № 4, էջ 193)։

Հայ լեռնականներին իր ժամանակ ջերմ տողեր նվիրեցին Մկրտիչ Պեշիվաշյանը, Սմբատ Շահազիզը, Ռաֆայել Պատկանյանը և մեր դասական դրականության մի շարք այլ ներկայացուցիչներ։ Զեյթունցիների 1862 թ. հերոսամարտը հայրենասիրության հզոր ալիք բարձրացրեց հայ ժողովրդի լայն խավերում։

Զեյթունում նոր համաժողովրդական ապստամբություն տեղի ունեցավ հաջորդ տասնամյակում։ Օրավոր ուժեղացող ճնշումներին ու կեղեքումներին ի պատասխան զեյթունցիները ստիպված եղան ինքնապաշտպանական կռիվներ վարել նաև 1870-ական թթ. երկրորդ կեսին։ Եվրոպական մամուլի մի շարք օրգաններ, այդ թվում Սանկտ-Պետերբուրգի ռուսական «Գոլոս» թերթը, 1878 թ. ամռանը տեղի ունեցած դեպքերի մասին հրապարակեցին հետևյալ հաղորդումը.

«...Զեյթունի հայերը ապստամբել են սուլթանի իշխանության դեմ։ Զեյթունը, որ գտնվում է Հալեպի վիլայեթում, ունի 30000 հայ բնակիչներ, որոնց մի անգամ չէ, որ համեմատում են շերտգորգիների հետ... Մի քանի շաբաթ առաջ Բարձրագույն Դռան մեջ դժբախտ միտք ծագեց՝ Զեյթունից հավաքվող հարկերը տասնապատկել։ Հայերը որոշեցին եռանդուն կերպով բողոքել այդ միջոցառման դեմ։ Նրանք քանդեցին թուրքական մուգիլի տունը և նրա ավերակների վրա տնկեցին սոխ և սխտոր, որը նշանակում է մեծագույն ատե-

լուծյուն արտահայտել... Ապստամբները էրզրում ուղարկեցին պատգամավորներ, որպեսզի ուսական գեներալ լազարեից օղնուծյուն՝ հատկապես ղեկը խնդրեն: Մեծ վեզիր Սուֆեր փաշան, իմանալով այդ բոլորի մասին, բողոքեց հայ պատրիարք Ներսեսին, որը հառաչանքով պատասխանեց, որ ինքը Զեյթունի հայերի վրա ոչ մի ազդեցություն չունի...» («Голос», 1878 թ., № 258),

1870-ական թթ. ապստամբական ելույթները գլխավորել է Սնիտունյան հայ իշխանական տան ներկայացուցիչներից մեկը՝ Պապիկ իշխանը: Մի խումբ ապստամբների հետ միասին նա 1878 թ. գերի է վերցրել կայմակամին և նրա 22 պաշտոնյաներին, իսկ 1879 թ. շրջապատել ու ոչնչացրել է սուլթանական կառավարության մի զորամաս, տարիներ շարունակ վարել է պարտիզանական կռիվներ և մեծ համբավ ձեռք բերել հայրենակիցների մեջ: Շատ բնորոշ է, որ թուրքական իշխանությունները չհամարձակվեցին բանտարկել հայ հերոսին, ընդհակառակը, նրան նշանակեցին Զեյթունի քաղաքապետ: Բայց շարդարարները իրենց իսկական նպատակը՝ վերացնել Պապիկ իշխանին, իրագործեցին խարդախությամբ՝ թունավորման միջոցով:

Զեյթունցի պատմաբան Տ. Գևորգյանը իրավացիորեն գրել է, որ Պապիկ իշխանը «անցյալ դարի յոթանասունական թվականներին նշանավոր հանդիսացած է իր մղած կռիվներով թուրք աշիրեթների ու կառավարական զորքերի դեմ: Ժողովուրդը փաշա տիտղոսը տվել է իրեն, ազգային երգերի մեջ էլ անմահացնելով իր անունը, ի պատիվ իր կատարած դիցազնության: Կապտականար Սնիտունյան կամ Նորաշխարհյան ազգատոհմին, որ ուրիշ շատ հերոսներ տված է Զեյթունին: Հաղթահասակ, վայելչակազմ և քաջակորով անձեր էին բոլորն այ: Այդ բնատվածի պետն էր Աստվածատուր իշխանը, որը 1862-ին ղեկավարեց իր հաղթանակ տարին իրենց դեմ կոմոդ թուրք բանակի վրա» (տե՛ս Գ. Տեովլեթ. Զեյթունցիք. Փարիզ, 1943, էջ 2):

Զեյթունի հայ լեռնականների և ընդհանրապես XIX դարի երկրորդ կեսի հայ ազատագրական շարժման ամենախոշոր ու փայլուն ապստամբությունը բռնկվեց 1895 թ. հոկտեմբերին և որոշ ընդհատումներով տևեց չորս ամսից ավելի: Այս անգամ ապստամբության պատճառն այն էր, որ գաղանաբարո, արյունարբու սուլթան Աբդուլ Համիդը, կազմակերպելով համընդհանուր հայկական կոտորածներ Արևմտյան Հայաստանում, հրաման արձակեց ոչնչացնել նաև Զեյթունի հայ բնակչությանը: Տեղեկանալով այս մասին Զեյթունի ավազանին և այնտեղ գործող հնչակյան գործիչները որոշեցին զենքով դիմավորել թշնամուն: Ուժերը խիստ անհավասար էին. մի կողմում մեծ բանակ, որի կազմում ընդգրկված էին կանոնավոր և բաշիրոզով բազմաքանակ զորքեր, մյուս կողմում հայրենասերների փոքրաթիվ ջոկատներ: Բայց կատարվեց անսպասելին: Ջարդարարները ոչ միայն հանդիպեցին դիմադրության, այլև ծանր պարտություն կրեցին: Տեղի ունեցան մի շարք կատաղի մարտեր: Բոլորը՝ երիտասարդներ, տարեց մարդիկ, պատանիներ կռվեցին Զեյթունցիներին հատուկ արիությամբ և անձնազոհությամբ: Ժողովրդական հերոսի համբավ վաստակեցին Նազարեթ Չավուշը, Փանոս Զուլագյանը, Շամ Քեշիշյանը, Բարթուղիմեոս վարդապետը և ուրիշներ: Անօրինակ սխրագործություններ կատարեցին կանայք, հայ գեղջկուհիները: Ահա դրանցից երկուսի ազգանունները՝ Արապխանյան և Մարաշլյան: (Ի դեպ, Արապխանյանի նկարը հրապարակվել է «Զեյթունի պատմագիրք» մեծածավալ հատորում): Փայլուն հաղթանակի գործում զգալի դեր խաղաց նաև հնչակյան կուսակցության անվանի գործիչ, հաճնեցի երիտասարդ Աղասին՝ Կարապետ Թուր-Սարսյանը (1871—1941): Հայտնի է, որ մի շարք կարևոր ճակատամարտեր անձամբ գլխավորել են հնչակյաններ Աղասին, Ապահր, Հրաշյան, Մլեհը և նրանք մյուս ընկերները:

Զեյթունցիների առաջին խոշոր հաջողությունը տեղի ունեցավ 1895 թ. հոկտեմբերի 16—18-ին: Այդ օրերին հայ ապստամբները պաշարեցին և գրավեցին Զեյթուն քաղաքի մոտակայքում գտնվող թուրքական կառավարության

զորանոցը: Մոտ 600 զինվոր ու սպա անձնատուր եղան հայերին՝ հանձնելով մեծ քանակությամբ պարեն, զենք, զինամթերք, այդ թվում՝ զերմանական երկու թնդանոթ:

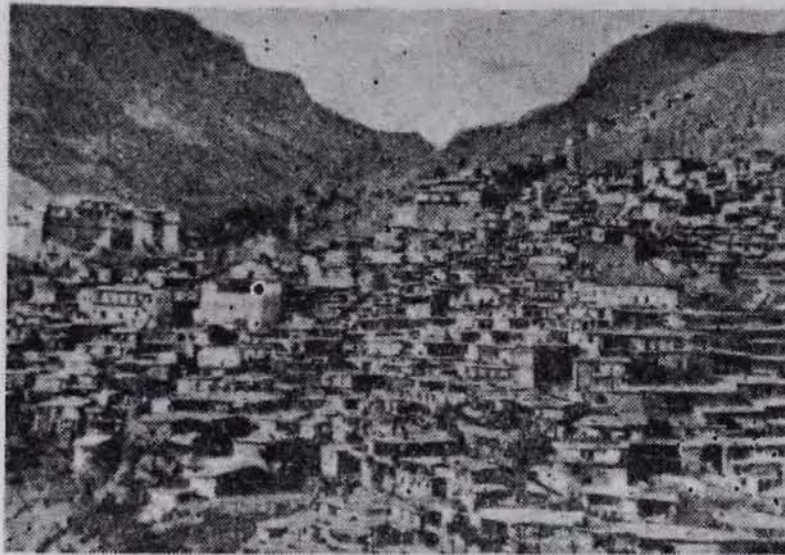
Հաղթանակած ապստամբները, ինչպես դրում է հերոսամարտերի մասնակից Ապահը, Զեյթուն քաղաքում ստեղծեցին հայկական ժամանակավոր կառավարություն, որն իր այլ միջոցառումների հետ միասին շտապեց ռազմատարել շրջակա բոլոր հայ գյուղերը, որոնք վտանգի սպառնալիքին ենթակա էին: Քաղաքապահ և սահմանապահ զինվորներին զատ, կազմվեցան զանազուն գունդեր և դրվեցան հայտնի խմբապետներու ներքև Ֆրնուզ, Կապան, Կոկիսուն...» (Ապահ, Հայ արծիվներու բույնը. Դրվագներ Զեյթունի 1895-ի դեպքերին. Գահիրե, 1918): Իր հուշերում հնչական գործիչը հիշատակում է բազմաթիվ փաստեր այն մասին, թե զեյթունցիները ինչպիսի ազգային միասնություն հանդես բերեցին ինքնապաշտպանական կռիվների ժամանակ:

Հայ լեռնականների օրինակելի միասնության ու կարգապահության փաստը նշել է նաև հնչական կուսակցության ղեկավար գործիչ Ավետիս Նաղարբեկյանը (1866—1939): Լոնդոնում ստացված հավաստի լուրերի հիման վրա նա 1896 թ. գարնանը անգլիական հանդեսներից մեկում գրել է, որ թուրքական զորանոցը գրավելուց հետո Զեյթուն քաղաքի հայ բնակչությունը ընտրեց 16 հոգուց բաղկացած ժամանակավոր վարչություն: Ստեղծվեց ազգային գվարդիա կարգուկանոն պահպանելու նպատակով... Հոկտեմբերի 18-ից սկսած Զեյթունում ոչ մի ղողություն, սովազակային ձեռնարկում կամ որևէ այլ հանցավոր գործողություն չկատարվեց: Ուտելիքն ու անհրաժեշտ իրերը ժամանակավոր վարչությունը տալիս էր ինչպես հայերին, այնպես էլ թուրք գերիներին:

Վճռական ճակատամարտեր տեղի ունեցան 1895 թ. դեկտեմբերին: Աղասու տվյալներով Սանտոխ լեռան կիրճերում կառավարական զորքերը միայն երեք օրվա ընթացքում (դեկտեմբերի 6—8-ը) տվեցին հազարավոր զոհեր: «Պաշտոնապես հաստատված էր,—գրում է նա,—որ այս երեք օրվան հարձակումներու ընթացքին թուրքերը կորստույցուցած էին 7500 զինվոր ու սպա, 2500 ալ՝ առաջին օրերուն մեջ: Ասոնց մեջ հաշված չեն անկանոն զորքերու կորուստը: Զմյուռնիայի ոստիկանապետ մը... ինձ հաղորդեց, որ իր 8000 զեյպեկ ընկերներին միայն 2000-ը վերադարձած էին Զմյուռնիա կես վերավոր և կես հաշմանդամ վիճակի մեջ: Քիլիսի հռչակավոր երկու վաշտերին, 2000 հոգի, հազիվ թե 40 հոգի վերադարձած էին» (Աղասի. Զեյթունը և իր շրջակաները. Պեյրուի, 1968 թ., էջ 301): Ամիսներ տևող արյունահեղ կռիվներում զեյթունցիները հանդես բերեցին անօրինակ խիզախություն ու անձնազոհություն: Այդ մասին կան արժանահավատ շատ վկայություններ: Այսպես, օրինակ, Անգլիայի, Ավստրիայի և Իտալիայի հյուպատոսները, որ լավատեղյակ, երբեմն էլ ականատես էին պատերազմական գործողություններին, իրենց կառավարություններին ուղղված զեկուցագրերում նշում էին այն, որ ապստամբ հայ լեռնականները աչքի ընկան որպես գերազանց մարտիկներ և քաջարի հերոսներ: Նրանց հաջողվեց ծանր կորուստներ պատճառել հզոր թշնամուն: Այս խնդիրը ուսումնասիրող Ֆրանսիացի մի հեղինակ (Piere Guillard) եկել է այն եզրակացության, որ թուրքական կանոնավոր ու անկանոն զորքերը Զեյթունում կորցրել են մոտավորապես 20000 մարդ (տե՛ս Vahakn N. Dadrian. The History of the Armenian Genocide. Providence. Oxford, 1995, pp. 129—130):

Պատերազմական գործողությունները վերջացան եվրոպական վեց պետությունների՝ Ռուսաստանի, Իտալիայի, Ֆրանսիայի, Անգլիայի, Ավստրո-Հունգարիայի և Գերմանիայի դեսպանների ու հյուպատոսների միջամտությամբ: Բայց կարևոր է նշել, որ միջամտություն տեղի ունեցավ ոչ թե ապստամբների ու դեսպանների, այլ Բ. Դուան նախաձեռնությամբ: Զեյթունի պատմությանը նվիրած իր հայտնի գրքում Աղասին վկայակոչում է փաստեր այն մասին, թե ինչպես սուլթան Աբդուլ Համիդը շատ քանքեր է գործադրել,

որպեսզի Կ. Պոլսի հայ պատրիարքի ու դեսպանների օգնությամբ համաձայնությամբ գան ապստամբների հետ: Բանն այն է, որ այդ նույն ժամանակ, Հունաստանի ու Թուրքիայի միջև ծագած պատերազմի պատճառով, սուլթան Համիդին պետք էր Զեյթունում գտնվող իր զորքերը ուղարկել հույների դեմ: Աղասին գրել է. «Եվրոպական մեծ տերութուններն չէին, որ ստիպեցին սուլթան Համիդը գիճանիլ ի նպաստ զեյթունցիներու... Ընդհակառակը, սուլթան Համիդ ինքն էր, որ քանիցս աղերսած էր դեսպաններին միջամտել Իզմիր-լյան պատրիարքի քով, որ խոսք հասցներ զեյթունցիներուն, խոստանալով, որ պիտի զոհացնի անոնց բոլոր պահանջները» (Աղասի. Զեյթուն և իր շրջականներ..., էջ 334—339):

Ջեյթուն գյուղաֆաղսի 1880—90-ական թթ.

Զեյթունցիների և սուլթանի միջև 1896 թ. կնքված համաձայնագիրը նախատեսում էր ընդհանուր ներում բոլորին: Ապստամբության ղեկավար հրեշտակյան գործիչները պարտավորվում էին հեռանալ երկրից: Ըստ պայմանագրի եվրոպական պետությունները պետք է ապահովեին զեյթունցիների կյանքը, ինչքը, պատիվը: Զեյթունցիները հինգ տարով ազատվում էին հարկերից, չեղյալ էին համարվում անցյալում չհավաքված հարկերը: Բարձրագույն Դուռը համաձայնվեց նոր բանակ շուղարկել Զեյթուն և այնտեղ պահել միայն մեկ վաշտ: Կայմակամը պետք է լինի քրիստոնյա, նրա վարչական ապարատում պետք է ավելի մեծ տեղ տրվի հայերին և այլն:

Ինչպես տեսնում ենք, օսմանյան պետությունը, որ զգալի չափով թուլացել էր ռուս-թուրքական 1877—78 թթ. պատերազմի հետևանքով, կատարեց կարևոր զիջումներ: Զեյթունցիները փաստորեն հաղթեցին: Պատահական չէ, որ հայ և համաշխարհային առաջավոր հասարակայնության շատ ներկայացուցիչներ, որոնց թվում նաև հանրահռչակ հումանիստներ Զեյմա Բրայսը և Յոհաննես Լեփսիուսը, ջերմ ողջույններ հղելով զեյթունցիներին, հարկ համարեցին նշել, որ նրանց ամիսներ տևող կռիվները վերջացան փայլուն հաղթանակով: Անպես: 1904 թ., իր ելույթներից մեկում լորդ Զեյմա Բրայսը ասել է. «Քանի մը տարի առաջ, 1895-ին հայերը Զեյթունի մեջ ցույց տվին այնպիսի հերոսություն, որ եթե ծանոթ ըլլար բովանդակ Եվրոպային, ապա Զեյթունի անունն այնքան հռչակավոր պիտի ըլլար, որքան էին Հին Հունաստանը»:

տանի մեկ քանի քաղաքներուն անուններն» («Զեյթունի Պատմագիրք», էջ 772)։ Ապստամբությանը խիստ բարձր գնահատական տվեց Հալեպի վիլայեթում Խտալիայի հյուպատոս Հենրիկո Վիթթոն, որը գործուն մասնակցություն ունեցավ հայ-թուրքական բանակցություններում։ Զեյթունի մասին 1897 թ. հրապարակած իր գրքում նա գեյթունցիների հերոսամարտը համարեց այնպիսի խոշոր իրադարձություն հայերի համար, ինչպիսին էր գարիբալդյան շարժումը Խտալիայի պատմության մեջ։ Հյուպատոսը սիրով ու ջերմությամբ է խոսել հայ լեռնականների հաղթական կռիվների մասին։ Զեյթունցիների հերոսամարտերին տարիներ անց բարձր գնահատական են տվել հանրահռչակ Ֆրիտյոֆ Նանսենը, հանրահայտ գրող Ֆրանց Վերֆելը և ուրիշներ։ Նույն կերպ արտահայտվեցին, իհարկե, նաև բազմաթիվ հայ հեղինակներ՝ Ստ. Պալասանյանը, Ա. Զոպանյանը, Մ. Վարանդյանը և այլք։

Տավրոսի հայ լեռնականների 1895—96 թթ. հերոսամարտը զգալի ոգեվորություն առաջ բերեց հայ ժողովրդի մեջ։ Միաժամանակ վճատություն, հուսալքություն ու հիասթափություն ապրող մարդկանց համար պարզ դարձավ այն, որ ստեղծված ծանր պայմաններում հայերը ևս պետք է դիմեն ինքնապաշտպանության և պայքարի։

2

XIX դարի երկրորդ կեսին ծավալված հայ ազատագրական շարժումը ուներ մի շարք կարևոր առանձնահատկություններ։ Դրանցից մեկը իմ կարծիքով այն է, որ ի տարբերություն անցյալի, երբ ապստամբական շարժումները գլխավորում էին իշխանները, մելիքները ու բարձրաստիճան հոգևորականները, XIX դարի երկրորդ կեսին ժողովրդական մասսաների ազատագրական պայքարում գործուն մասնակցություն ունեցավ և հաճախ ղեկավար դեր ստանձնեց հայ դեմոկրատական մտավորականությունը։ Բնորոշ է, օրինակ, այն փաստը, որ գեյթունցիների 1862 թ. ապստամբության նախապատրաստման ընթացքում զգալի դեր են խաղացել Միքայել Նալբանդյանը, Մկրտիչ Պեշիկթաշլյանը, Մերենցը, Հարություն Սվաճյանը, Սերովբե Թագվորյանը և ուրիշներ։ Հատկանշական է, որ Վանում, էրզրումում 1870—1880 թթ. գործող հեղափոխական կազմակերպություններում հիմնականում ընդգրկված էին նշանավոր մտավորականներ, ուսուցիչներ, արհեստավորներ ու գյուղացիներ (Մ. Ներսիսյան. Հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարը թուրքական բրոնազային դեմ 1850—70 թթ., Երևան, 1955, էջ 188)։ Ի վերջո, ինչպես նկատեցինք, գեյթունցիների 1895 թ. հերոսական ապստամբությունը ղեկավարում էր հնչակյան կուսակցությունը, որը գլխավորում էին հայ դեմոկրատական մտավորականության ներկայացուցիչները։

XIX դարի երկրորդ կեսի հայ ազգային-ազատագրական շարժման մյուս առանձնահատկությունը պետք է համարել այն, որ հայության հակասուլթանական պայքարը տեղի ունեցավ այն տարիներին, երբ հայ քաղաքական կյանքի վրա զգալի ազդեցություն ունեին ռուսական նարոդնիկական շարժումը, երբ կապեր հաստատվեցին ռուս հեղափոխականների ու հայ ազատագրական շարժման գործիչների միջև, ավելի ծավալվեց արևելահայ-կովկասահայ կամավորական այն շարժումը, որի նպատակն էր օգնել ծանր, օրհասական վիճակում գտնվող արևմտահայ եղբայրներին։ Պետք է ավելացնել այն, որ այս ժամանակահատվածում ևս անխախտ մնաց հայ ժողովրդի և նրա հայրենասեր ղործիչների ռուսական կողմնորոշումը (օրինատացիան)։ Պատահական չէր, որ նշված տարիներին ևս ապստամբ արևմտահայերը առաջին հերթին օգնություն էին սպասում Ռուսաստանից։

Արևմտահայերի ռուսական կողմնորոշումը ուժեղացավ հատկապես 1860—1870-ական թթ.։ Նշված տարիներին Վանի, Մուշի, Բայազետի, Սղերդի և մի շարք այլ գավառների հայ բնակչությունը դիմումներ ուղղեց ռուսական կառավարությանը իրեն օսմանյան ծանր լծից ազատելու մասին։

1869 թ. էրզրումի անգլիական հյուպատոսը գրում էր, որ վիլայեթի և ամբողջ Արևմտյան Հայաստանի հայերը օգնություն են սպասում Ռուսաստանից: 1876 թ. նույն միտքն էր հայտնում Կ. Պոլսի անգլիական դեսպանը (տե՛ս Blue Book, Turkey, 1877, p. 375): Հայտնի է, որ ռուս-թուրքական 1877—1878 թթ. պատերազմի ժամանակ հայերը բոլոր հնարավոր միջոցներով օգնեցին ռուսական բանակին նրա տրամադրության տակ դնելով հայ կամավորական հետևակ և հեծյալ զինված ջոկատներ, տալիս էին սննդամթերք և կատարում այլևայլ ծառայություններ: Բնորոշ է, որ այդ տարիներին ստեղծված հայ գաղտնի հայրենասիրական ընկերությունը իր ծրագրում նախատեսում էր դրամական ու ռազմական օգնություն ստանալու համար դիմել միայն Ռուսաստանին: Բնորոշ է, որ Ստեփանոս Նազարյանը, Ռաֆֆին և Գրիգոր Արծրունին քարոզում էին ռուսական կողմնորոշման գաղափարը (Մ. Ներսիսյան. Հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարը..., էջ 158—161):

3

Զեյթունցիների 1880—1890-ական թթ. հերոսական ինքնապաշտպանական կռիվների մասին գոյություն ունի հարուստ գրականություն: Դեռևս իր ժամանակ հայ, ռուսական, ֆրանսիական, անգլիական ու ամերիկյան մամուլում հրապարակվել են լեռնականների հերոսամարտերը լուսաբանող հետաքրքիր տեղեկություններ: Հարուստ նյութեր տպագրվեցին մասնավորապես «Հնչակ», «Մշակ» և հայկական մյուս թերթերում: 1896 թ. ապրիլին «Contemporary Review» «հայտնի պարբերականում հրապարակվեց Ավետիս Նազարեկի «Զեյթունը» խորագիրը կրող հոդվածը: XIX դարի վերջերից սկսած տպագրվեցին նաև արժեքավոր հուշագրություններ և աշխատություններ առանձին գրքերով: Հիշենք դրանցից մի քանիսը: 1897 թ. Փարիզում լույս տեսավ Աղասու աշխատությունը ֆրանսերեն (հայերենից թարգմանել է Արշակ Զուպանյանը), ուր բերված են հետաքրքիր տեղեկություններ զեյթունցիների հատկապես 1895 թ. սկսած ապստամբության մասին (տե՛ս Aghassi. Zeitoun depuis les origines jusqu'a l'insurrection de 1895, Paris, 1897): Նույն թվականին, ինչպես արդեն նշեցինք, հրապարակվեց Խալիլյաի հյուպատոս Հենրիկո Վիթթոյի խոսքերն գիրքը, որը պարունակում էր արժեքավոր տվյալներ հերոսամարտերի, ինչպես նաև այն մասին, թե ինչ դիրք են բռնել եվրոպական վեց պետությունները ապստամբած զեյթունցիների նկատմամբ (տե՛ս Errico Vitto. Gli Armeni. E la mia missione a Zeitun. Firenze, 1897. Նույն գիրքը 1897 և 1899 թթ. հրապարակվեց Անատոլիո Լատինո կեղծանունով): 1900 և 1903 թթ. Փարիզում լույս տեսավ Զեյթունցու (Մնացական Սեմերճյանի) «Զեյթունի անցյալին ու ներկային» երկու պրակներից կազմված աշխատությունը: XIX դարի վերջերին և XX դարի առաջին տասնամյակներում Զեյթունի մասին գրքեր հրատարակվեցին Կ. Պոլսում, Ս. Պետերբուրգում, Թիֆլիսում և այլուր: 1918 թ. լույս տեսավ Ապահի վերը նշված «Դրվագներ Զեյթունի 1895-ի դեպքերին» գրքույկը:

1930—1960-ական թթ. սփյուռքում հրատարակված գրքերից հիշենք հետևյալները. «Մարաշ կամ Գերմանիկ և Հերոս Զեյթուն», կազմեց գր. Հ. Գալուստյանը, 1934 թ., Նյու Յորք: Գևորգյան Տեովլեթ, «Զեյթուն» 1945, 1946, 1949 թթ. Փարիզ, երեք պրակ: Լեոն Ճերահյան, «Քաջն Աղասի և 1895-ի Զեյթունի հաղթական պատերազմը», Մարսել, 1952 թ.: «Զեյթունի պատմագիրք», 1960 թ., Պուենոս Այրես (1150 էջ), խմբագիրներ Արիս Ահարոնյան, Նշան Պատունյան, հրատարակություն Զեյթունի հայրենակցական միություն. Մոնթեվիդեո-Ուրուգվայ, 1963 թ. ԱՄՆ-ում հրապարակվեց Լ. Նալբանդյանի «The Armenian Revolutionary Movement» ուսումնասիրությունը, ուր խոսվում է նաև զեյթունցիների XIX դարի երկրորդ կեսի ազատագրական շարժ-

ման մասին: 1968 թ. Աղասու մահվանից 27 տարի հետո, Բեյրութում լույս տեսավ նրա «Զեյթուն և իր շրջակաները» գիրքը, որի տեքստը հեղինակը վերամշակել և լրացրել էր 1938 թ.:

Աղասի

Զեյթունցիների ազատագրական պայքարի մասին հրատարակվեցին աշխատություններ նաև Հայաստանում: Հայաստանի Գիտությունների Ակադեմիան 1955 թ. լույս ընծայեց Մ. Ներսիսյանի «Հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարը թուրքական բռնապետության դեմ» գիրքը, ուր տասնյակ էջեր են նվիրված Զեյթունում 1860—1870-ական թթ. բռնկված ապստամբությունների պատմությանը (հեղինակը իր այդ աշխատությունը որպես դիսերտացիա պաշտպանել էր 1946 թ.): Այդ նույն թեմային անդրադարձել է նաև Վ. Մելիքսեթյանը: 1955—1956 թթ. հրապարակվեց ակադեմիկոս Աշոտ Հովհաննիսյանի «Նալբանդյանը և նրա ժամանակը» աշխատությունը, որտեղ հարուստ փաստերի հիման վրա լուսաբանված է հատկապես այն հարցը, թե 1862 թ. ապստամբած զեյթունցիները ինչ կապեր են ունեցել իր ժամանակի հայ դեմոկրատական մտավորականության մի շարք անվանի ներկայացուցիչների հետ: 1969 թ. լույս տեսավ Հ. Պողոսյանի «Զեյթունի պատմությունը» ծավալուն գիրքը, որտեղ քննարկվում են Կիլիկիայի այդ լեռնաշխարհի ինչպես հին, այնպես էլ նոր պատմության շատ հարցեր:

Պետք է նկատել, որ զեյթունցիների 1860—1890-ական թթ. ինքնապաշտպանական կռիվների մասին եղած աշխատությունները, որոնցից միայն մի մասը հիշատակվեց այստեղ, ունեն մի շարք թերություններ: Խնդրին վերաբերող գրականության մեջ, օրինակ, կան հակասական, իրարամերժ, ոչ ճշգրիտ տվյալներ ու պարզունակ դատողություններ: Թույլ են լուսաբանված հատկապես 1870-ական թթ. հերոսամարտերը, ոչ բավարար չափով են օգտագործված եվրոպական պետությունների, մասնավորապես Իտալիայի, Մեծ Բրիտանիայի ու Ռուսաստանի պետական արխիվներում պահվող համապատասխան նյութերը: Ակնհայտ է, որ Զեյթունի մասին գրող պատմաբանները դեռևս շատ անելիքներ ունեն:

Հարկ է նշել նաև հետևյալ հանգամանքը: Զեյթունի և ընդհանրապես XIX դարի երկրորդ կեսի հայ ազատագրական շարժման պատմության հար-

ցարի մասին գրել են նաև այնպիսի հեղինակներ, որոնք, հետապնդելով այլապես քաղաքական նպատակներ, աշխատել են աղավաղել պատմական իրողությունը: Ես նկատի ունեմ առաջին հերթին պատմության թուրք կեղծարարներին և նրանց հետևող եվրոպական ու ամերիկյան մի շարք «պատմաբաններին»: Նենգափոխելով փաստերը, թաքցնելով այն ճշմարտությունը, որ հայ ազատագրական շարժման պատճառը օսմանյան սուլթանների անօրինակ ծանր, բարբարոսական ռեժիմն էր, որ հայ աղղալին ազատագրական պայքարը ուներ ղերազանցապես ինքնապաշտպանական բնույթ, նրանք փորձում են արդարացնել օսմանյան բռնապետության կողմից հայերի նկատմամբ իրագործված ցեղասպանության քաղաքականությունը: Առավել արտառոցն այն է, որ եղել են և այսօր էլ կան հայ հեղինակներ, որոնք, կրկնելով ոչ հեռավոր անցյալում «բարեխնամ» սուլթանների հովանավորությունը վայելող մեծահարուստ հայ էֆենդիների տեսակետները, փորձում են վարկաբեկել հայ ժողովրդի ազատագրական շարժումը, համարելով այն անմիտ ու ազգավնաս: Եվ այդ արվում է այսօր, երբ սերը, հույն, բուլղար, արաբ և մյուս ժողովուրդները մեծ սիրով ու ոգևորությամբ են նշում օսմանյան բռնապետության դեմ մղված իրենց դարավոր պայքարի հերոսական դրվագները: Լեւտաբրքեր է իմանալ ինչու պետք է այլ կերպ վարվեն հայերը:

Գործին անտեղյակ մեր նիշիկիստները անտեսում են նաև մի այլ իրողություն: Արևմտահայերի ազատագրական շարժմանը և կոտորածներին նվիրված գիտական աշխատություններում արդեն ցույց է տրված, որ բոլոր այն դեպքերում, երբ ժողովրդական զանգվածները զենքը ձեռքներին դիմել են ինքնապաշտպանության, հաճախ ազատվել են մասսայական բնաջնջումից և անգամ պարտության են մատնել դաժան թշնամուն: Հիշենք ղեթունցիների 1860—1890-ական թթ. հերոսամարտերը, Վանի հայ բնակչության 1915 թ. հերոսական ինքնապաշտպանությունը, նույն թվականին Մուսա Դաղում հայ գյուղացիության մղած կռիվները և վերջապես 1918 թ. մայիսյան համաժողովրդական ինքնապաշտպանական մարտերը Սարդարապատում, Ղարաբեղիսայում և Բաշ Ապարանում: Չմոռանանք պատմության դասերը և մասնավորապես հանրահայտ այն իրողությունը, որ եթե 1920 թ. վերջերին ու 1921 թ. սկզբներին տեղի չունենար ռուսական զորքերի վեճակալ միջամրտությունը, ապա ռասիստ զորահրամանատար Կարա Բեքի փաշային կհաջողվեր Արևելյան Հայաստանում ևս կատարել այն, ինչ որ կատարեցին ոճրագործ երիտթուրքերը Արևմտյան Հայաստանում 1915—1918 թթ. և ավելի ուշ ազգայնամոլ քեմալականները Ջեյթունում ու ամբողջ Կիլիկիայում: Պետք է սթափ լինել հատկապես այսօր, երբ ժամանակակից պանթուրքիստները Կովկասը զավթելու նոր ծրագրեր են կազմում:

ГЕРОИЧЕСКАЯ САМООБОРОНА ЗЕЙТУНЦЕВ

В 1895—1896 гг.

Академик НАН РА М. Г. НЕРСИСЯН

Р е з ю м е

Когда кровавый султан турецко-османского государства Абдул-Гамид II попытается осуществить массовую резню и в горной Киликии, армянское население города и провинции Зейтун подняло вооруженное восстание. Оно началось в октябре 1895 г. и продолжалось более четырех месяцев. Произошло неожиданное. Всего несколько тысяч вооруженных армян-горцев фактически одержали победу над многочисленной и хорошо вооруженной турецкой армией, причинив ей тяжелые потери и заставив врага

пойти на перемирие. Всенародную героическую борьбу возглавляли закаленные в самооборонных боях старейшины отважных зейтунцев Назарет Чавуш, Шам Кешишян, священник Бартоломеос и молодой, доблестный член партии гнчакистов Агаси и его пять соратников. Восстание армянских горцев 1895—96 гг. является блестящей страницей истории армянского освободительного движения второй половины XIX в. Следует отметить, что историки, писавшие о восстании зейтунцев, пока еще недостаточно использовали богатые официальные материалы, хранящиеся в государственных архивах России, Италии и Великобритании.

THE HEROIC SELF-DEFENCE OF ZEYTUNTSIES IN 1895—1896

Academician of the NAS of the RA M. G. NERSISSIAN

S u m m a r y

When the blood-thirsty sultan of the Turkish-Ottoman government Abdul-Hamid II tried to realize a massacre in the highlands of Cilikia too, the Armenian population of the city and the province of Zeytun rose an armed revolt. It began in October in 1895 and continued for four months. The unexpected happened. Only some thousands of armed mountaineers won, in fact, the numerous and well-armed Turkish army, which had heavy loss, and made the enemy to make a truce. The nation-wide heroic struggle was led by seniors of the brave Zeytuntsies Nazareth Chaoushi, Sham Keshishian, steeled in self-defence battles, the priest Bar.omeos and the young vallant member of Hinchakians Aghasi and his five brothers-in-arm. The revolt of the Armenian mountaineers in 1895—1896 is the brightest page in the history of the Armenian liberation movement in the second half of the XIX century. It is worth to mention that the historians who have written about the revolt of Zeytuntsies still haven't used enough the rich official materials, kept in the state archives of Russia, Italy and Great Britain.